

Mary Gluck

A LÁTHATATLAN ZSIDÓ BUDAPEST

Múlt és Jövő, Bp. 2017. 223 oldal

A 19. század közepe és a századforduló táján Budapest német ajkú kisvárosból magyar nyelvű fővárossá fejlődik. A város közép-európai metropolisszá válásának folyamatában láthatóvá válnak a magyar nemzet állami és birodalmi törekvéseinek fontos mérföldkövei. Emellett Budapest városfejlődéstörténete kulturális jelenségként is értékelhető, hiszen a zsidóság megjelenésével és fokozatos térhódításával a város fokról fokra urbánus-modern jelleget öltött. Ezt jól példázzák az 1900-as évek népszámlálási adatai, melyekből az derül ki, hogy ezekben az években Budapest lakosságának 23%-a zsidó vallású, ezzel a magyar főváros a második helyet foglalja el Európában a 33%-nyi zsidó vallású lakossal rendelkező Varsó mögött.

A magyar zsidóság Budapesttel való kollektív azonosulását az alábbi bibliai idézettel fejezhetjük ki a legszemléletesebben: „Mily szépek a te sátraid, ó, Jákób!” (4Móz 24,5) E kollektív azonosulás nemcsak az urbánus büszkeséget hivatott képviselni, hanem ezzel egy időben, gondolati síkon szemlélve párhuzamot is von a bibliai szülőföld és az újkori város között. Budapest ebben az értelemben az újjászülető Jeruzsálem, a vallásos múlt és a világi jövő összekapcsolódásának helyszíne, ahol Ignotus meglátása szerint „az idegen földön, ellenséges népek közötti sok százados bolyongás után a zsidó Ahasvérus végre igazi otthonra lett.”

Az említett kapcsolatot a zsidó álmok és magyar valóság között három – a magyar történelem számára sarkalatos – esemény hozta létre. Az 1867-es kiegyezés – amelynek értelmében működőképes unió alakult ki Magyarország és Ausztria között –, illetve az ezáltal születő kettős monarchia – amely elősegítette a nemzetiségileg sokféle, de politikailag egységes magyar állam létrejöttét – a zsidók számára rendkívül előnyös gazdasági lehetőségekkel kecsegtetett. Az ugyanebben az évben elfogadott emancipációs törvény pedig teljes politikai és polgárjogi egyenlőséget biztosított a zsidók számára. A Budapest életében bekövetkező gyors szekularizáció és modernizáció pedig drámai hatást gyakorolt a város népességének gyarapodására és kulturális életére.

A harmadik sarkalatos esemény Pest, Buda és Óbuda 1873-ban bekövetkezett hivatalos fővárossá egyesülése. A mai magyar főváros ekkor vált német ajkú kisvárosból kelet-európai metropolisszá, amely Béccset egyre inkább vetélytársának, mondhatni ikervárosának tekintette. E három vázolt történelmi esemény szoros szimbiózisban állt egymással, hiszen egyik sem jöhetett volna létre önmagában, a másik kettő nélkül.

A 19. század utolsó negyedében, a főváros új arculatának kialakításában és a monumentális építési munkálatok kivitelezésében óriási része volt a zsidó tőkének. A jelentős anyagi támogatás viszonzásaként az urbánus kultúra új társadalmi és kulturális identitást adott a zsidóknak, melyben háttérbe szorultak a hagyományos, nemzetiségi és vallási alapú kötődések. A városban felépült új intézményeket a lakosok egyre inkább a zsidókkal azonosították. A sugárutakban, zsongó kávéházakban, nyüzsgő orfeumokban és szórakoztató kabarekban a város saját modernségének megtestesülését látta.

Budapest gyors fejlődése azonban számos kutatóban bizonytalanságot keltett a várossal kapcsolatban, hiszen az új metropolisznak korábban nem volt urbánus ideológiája és saját kulturális mitológiája. Budapest modernitásának alakulására leginkább a népszerű újságírás, a kommersz szórakoztatóipar és a töredezett narratívák voltak hatással, a nemzeti önazonosság vagy a történelmi hagyományok azonban jelentős mértékben háttérbe szorultak. Bevilacqua Béla szerint Béccsel ellentétben Budapest nem tudta kiépíteni saját autentikus városi mitológiáját. Ha létezett is ilyen, az a dualizmus iránti vágyból és az innen fakadó felemás érzelmekből eredt. Véleménye szerint a tipikus budapesti polgár „a földi és a mennyei

Jeruzsálem” között öröklődik, ennek következtében pedig egy meghasonlott, hamleti vagy ahaszvérusi karakterré válik.

Bécs antiszemita polgármestere, Karl Lueger, az 1890-es években megalkotja a Judapest fogalmát, amelynek célja a magyar főváros kultúrájára nyomasztó hatást gyakorló zsidó befolyásoltság hangsúlyozása. Az így megteremtett ideológia a Horthy-rendszerben, a két világháború közötti időszakban teljesedik ki, amikor a regnáló hatalom „bűnös városként” aposztrofálja a fővárost és kísérletet tesz a zsidók eltávolítására.

A nemzeti kultúrára rossz hatással lévő, degenerált, pénzéhes zsidó modernitás elképzelése a magyar jobboldali politikára is jelentősen rányomta bélyegét, utóélete miatt pedig a téma tudományos értelemben vett feldolgozása és magánbeszélgetésekben való említése is komoly problémákat idézhetett elő. Talán éppen ezért, Mary Gluck könyvében ezt a világot mindvégig a „láthatatlan” jelzővel illeti. Teszi ezt egyrészt azért, mert a már említett 20. századi politikai viszonyok és a témával kapcsolatos hivatalos kulturális állásfoglalások miatt ezidáig rejtett maradt, másrészt pedig pontosan emiatt mostanáig olyan élettér volt, melynek létezéséről nem volt helyes tudomást venni.

Budapest zsidó kulturális térként való említése a korban, a kortárs kulturális életben közhelynek számított, a fogalom jelentésének és szemantikájának pontos meghatározását szükségtelennek ítélték. Ady Endre volt az egyetlen, aki megkísérelte megalkotni a város modernitása zsidó karakterének fogalmát. Szemlélete szerint „a zsidók megcsinálták nekünk Budapestet s mindazt, ami talán [...] nincs is, de európaias és távolról mutatós” (10.). Ez azonban nem tekinthető társadalmi/politikai realitásnak, sokkal inkább egy képlékeny, a nagyvárosi életben tapasztalható kétségek és kihívások bemutatására vállalkozó kulturális élmény, amely azonban nélkülöz minden meghatározottságot. Ez a szemlélet jelentkezett a későbbiekben a város kávéházaiban, az orfeumokban és a szerkesztőségekben, de még a kor dinamizmusát féjmelző, akkoriban épült városi körutakon is.

A zsidó törekvések hatására kialakult zsidó Budapest végül nem csak a zsidóké lett és nem is volt sajátos zsidó arculata sem, épp ezért nehezen illeszthető be a magyar zsidóság történetébe. Az urbánus kultúra termékei és annak zsidó megálmodói között komoly elméleti és episztemológiai szakadék húzódott. Ennek alapján Eli Lederhendler szerint nem beszélhetünk zsidó meghatározottságú városról, mert a történészek gyakran nem tulajdonítanak kellő fontosságot a város zsidók és nem-zsidók lakta területeinek megkülönböztetésére, holott ez a kettős jelenség teljesen más fogalmi és módszertani jelentőséggel bír. A zsidó meghatározottságú város kozmopolita-modernista kultúrájú, szimbolikus fogalmi egység, amelyet a kulturális és irodalmi diskurzusok keltének életre. Lederhendler párhuzamot von a zsidó meghatározottságú város fogalma és a kelet-európai stétl között. Véleménye szerint mindkettő szándékos szelektivitáson alapuló metaforikus állítás, amely azonban nem igényel empirikus igazságot. Ha ezt a két képet egymás mellé helyezzük, kidomborodik a közös diskurzív dimenzió, aminek segítségével lehetővé válik a képek kulturális és irodalmi jellegű vizsgálata.

Mary Gluck legújabb kötetének köszönetnyilvánításában – amely méltatlanul kimaradt a magyar fordításból – válaszolja műve születésének körülményeit és ötletének forrását. Elmondása szerint ez a kötet korábban folytatott vizsgálódásain alapszik, melyek során az első világháború előtti Budapesten tevékenykedő Lukács György és értelmiségi köre törekvéseit elemezte. Ezeket a modernista értelmiségieket véleménye szerint több köti össze pusztán általános filozófiai és esztétikai vonatkozásoknál, hiszen ők majdnem kivétel nélkül mind a frissen asszimilálódott magyar zsidó középosztályból érkeztek. Furcsa módon ennek a cseppet sem elhanyagolható ténynek – bár megtalálható leveleikben, naplójukban és életrajzi beszámolóikban – nincs nyoma irodalmi és filozófiai alkotásaikban. Lukács és barátai nem tagadták zsidó származásukat, egyszerűen jelentéktelen ténynek tekintették, amit felesleges említeni. A zsidóság alapvetően nem illet kulturális identitásukhoz és intellektuális törekvéseikhez.

Saját véleményét és könyvének célkitűzését az alábbiakban fogalmazza meg: „Nincs okom kétkedni az olyan állásfoglalások őszinteségében, amelyek a kor klasszikus zsidó asszimilált szemléletmódját képviselik. Ennek ellenére szerettem volna tudni, vajon az asszimilálódás kulturális gyakorlata nem lehetne-e kevésbé összetett és komplikált, mint ahogyan azt ezeknek a magasan fejlett zsidó értelmiségieknek a visszaigazolási sugallják. Azon tűnődtem, hogy vajon saját meglátásaik nem részei-e egy nagyobb, közös történetnek, amelynek megszokottságában maguk a történelmi szereplők, észrevétlenül maradnak. A könyv egy kísérlet azon elhallgatott tények és hiányok feltárására, amelyek olyan rejtélyeseknek tünnek számomra a Lukács körrel való első találkozáskomkor.” (XI. – Acknowledgements / Köszönetnyilvánítás)

A szerző legújabb kötete nemcsak a várossal és annak zsidósággal, hanem a zsidósággal azonosított városi kultúra 19. századi nemzetállamban betöltött szerepének felvázolásával is foglalkozik. A mű a magyar kulturális táj részét képezi, amelyben kialakult egyfajta zsidó modernitás, ugyanakkor nem részletezi a zsidók társadalmi és intézményi történetét. A tudományos kutatók többsége azonban vitatja annak tényét, hogy az említett zsidó modernitás kulturális jelenség lenne.

Scott Spector álláspontjával azt kívánja bizonyítani, hogy Közép-Európa német ajkú területein ez az elképzelés erősen problematikus múltú. A zsidó modernitás fogalmának közös pontjai szerint ez egy kettős alapfeltevést takar, mely szerint „a modernizmus alapvetően zsidó természetű, illetve, hogy ez a zsidó meghatározottság mégis valahogy rejtett, ezért láthatóvá kell tenni” (11.). Véleménye szerint a kialakult szóképek ideológiai és fogalmi bizonytalansága miatt nehéz a zsidó modernizmus történetét vázolni, miközben a modernizmussal kapcsolatos beszéd történetének megírását már lehetségesnek érzi.

A kötet kísérletet tesz annak bizonyítására, hogy a zsidó modernitás történetét a legalaposabban a nagyvárosi élet narratíváin, viselkedésmintáin és szertartásain keresztül lehessen megvizsgálni. Ezzel a figyelmet arra kívánja ráirányítani, hogy a társadalmi és politikai ellentétek sok esetben a populáris kultúra és kommersz szórakozás közönséges világában tudtak a leginkább kibontakozni, és ezáltal többször részleges megoldást is sikerült találni a legfontosabb problémákra.

A szerző hat fejezetben és egy szerzői zárszóban mutatja be a zsidóság magyar kulturális életre gyakorolt pozitív hatásait. Az 1. fejezet – melynek egy korai változata már megjelent magyar fordításban a *Múlt és Jövő* egyik 2012-es lapszámában – népszerű útikönyvek és városi narratívák térnyerését vázolja, amiben láthatóvá válik a város sajátos kultúrája, miközben Budapest egyre inkább elvilágiasodott metropoliszá válik.

A 2. fejezet a folyamat politikai vonatkozásait taglalja, a zsidókérdés kulturális megjelenési formáinak példáin – az 1882-es tisztaeszlári vérvád és az orosz zsidók bevándorlása – keresztül. A mű 3. fejezetében figyelemmel kísérhetjük a városi közsféra meghasonlását. Itt különválnak a zsidó téma nyilvánosságra hozható és elhallgatandó részletei. Hasonlóan az első fejezethez, a harmadik fejezet egy rövidített változata is megjelent már magyar nyelven, a *Történelmi Szemle* egyik 2014-es számának lapjain.

A 4. és 5. fejezet tekinthető a kötet központi részének, melyekben a budapesti zsidó kultúra két fontos szegmensét, a *Zsidóvícc* és a *Borsszem Jankó* című vicclap kapcsolatát tárgyalja a szerző, illetve részletesen bemutatja a budapesti zsidó zenés mulatót, az orfeumot, amely a századvég modern Budapestjének jellegzetes meghatározó eleme volt. A könyv 6. fő fejezete a zsidó polgárság anomáliáinak ismertetését adja az *A Hét* című „középkult” lap segítségével, amely pontosan megrajzolja a zsidó polgári identitás egész századvégen át tartó válságát. A kötet utolsó néhány lapja a szerző zárszava, melyben kitekintést ad a magyar zsidóság második világháborút követő nehéz helyzetére.

A szerző művében igyekezett figyelmen kívül hagyni a zsidóság történetére a kettős monarchia idején oly jellemző nosztalgiát. A tragikus 20. század óta a nép aranykorként tekint a

monarchia időszakára. Ezt támasztják alá a kortárs vallomások is. A magyar zsidó elit rendkívül lelkesedett a magyar kultúra ügyéért, egész Európára nézve egyedülálló és példaértékű toleráns és felvilágosult eszmeisége miatt.

Gluck épp az optimista narratívák miatt komoly fenntartásokkal kezeli a témát. Aggodalmait a visszatekintő történelmi pozíció meglétével és a források természetével magyarázza. A források kapcsán maga is beismeri: műve megírásakor nem a polgári rend vagy a zsidó vallásos elit megmaradt dokumentumait használta fel: kötete gerincét a populáris kultúra forrásai alkotják.

A fejezetek főszereplői félbohém újságírók, humoristák, orfeumkomponisták és kabarészerzők, akik elmarasztaló véleményt formáltak meg saját társadalmukról. Ebben a könyvben ez kiemelt szerepet kap, mivel a későbbi történétírók ezt a kritikus látásmódot előszeretettel hagyták figyelmen kívül munkájuk során.

A zsidó Budapest tágabb értelemben vett igazsága az egységesség hiánya. A várost a korban inkább a kibékíthetetlen ellentétek egymással való szembekerülése jellemezte, amely sok esetben a viták kétes kimenetelét is magában hordozta. Ebben a világban szembenézett egymással optimizmus és szorongás, rendpárti simulékonyság és felforgatás, bizonyosság és kétegy, illetve mély kötődés és mellőzöttség. Ez lehet az oka annak, hogy a történészek komoly vitákat folytatnak azzal kapcsolatban, vajon hogyan is kellene tudományos szempontból vizsgálni a zsidóság történetét. A korszak egyik neves kutatója elismeri, hogy mivel ez a történet tele van paradoxonokkal és szakadásokkal, ezért jelenleg csak narratív hipotézis formájában lehet beszélni róla.

Mary Gluck munkája alapján világossá válik, hogy a zsidóság története nehezen vagy egyáltalán nem érthető kizárólag politikai vagy csak ideológiai nézőpontból szemlélve. A kötet végcélja éppen ezért nem a téma korábbi értelmezéseinek további boncolgatása, hanem új kulturális és szimbolikus tér nyitása a kelet-európai zsidóság történetének ismertetéséhez.

Baliga Violetta Lilla

AZ ELSŐ BÉCSI DÖNTÉS OKMÁNYTÁRA

Diplomáciai iratok 1938. augusztus – 1939. június

Szerk. Szarka László – Sallai Gergely – Fedinec Csilla
MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp. 2017. 720 oldal

Az első bécsi döntés máig központi szerepet foglal el a magyar–szlovák történelmi vitákban, s egyben máig heves reakciókat vált ki a két nemzet közbeszédében. Az immár közel 80 éve történtek jól példázzák azt, hogyan lehet ugyanarról a kérdésről két egymástól merőben eltérő történetet úgy elmesélni, hogy a tényanyag ugyan közös, de a nézőpont, a hangsúlyok, a fogalomhasználat jelentős mértékben eltér egymástól. Míg a magyar fél a „visszacsatolás”, a szlovák kollégák a „megszállás” szóval prejudikálnak, míg mi a döntés utáni népszerűírás nemzetiségi adatait abszolutizáljuk, a szlovák kollégák az 1930-a népszámlálással teszik ugyanazt, s míg a mi hangsúlyaink az új államhatárok etnikai jellegét, addig a szlovákoké a döntéshozók fasiszta mivoltát domborítják ki.

Ilyen esetekben talán még az átlagosnál is fontosabbnak tűnik, hogy a történész egy lépést hátralepjen, s a forrásokat hagyja beszélni és érvelni. Már ha van, aki hajlandó azokat értelmezni, hiszen a mai világ leginkább arról szól, hogy mind a politika, mind a kereskedelem kész tartalmakat sugároz felénk, azt jelezve, hogy a gondolkodás nem a mi feladatunk. Persze forráskiadványokat készíteni amúgy is meglehetősen hálátlan feladat. Népszerűséget nem nagyon lehet vele szerezni, hiszen az ilyen kiadványok iránt – valljuk be – minimális